

A tapasztalat fogalma John Dewey filozófiájában

Köztudomású, hogy John Dewey a pragmatizmus kiváló képviselője, ezen túlmenően azonban az is megállapítható, hogy a harminchét kötetes életműből viszonylag kevés jelent meg magyar fordításban, több évtizedes munkásságáról inkább közhelyek szintjén beszélnek, s mindent összevetve munkássága nem tekinthető a magyar filozófiai szakírások kedvenc hivatkozási pontjának. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – Dewey szerteágazó, igen gazdag tematikájú életműve igazi kihívásnak mutatkozik.

Tanulmányomban Dewey tapasztalatfogalmának elemzésével és operacionalizálásával foglalkozom, egy olyan terminus kutatásával, amely kétértelműen az amerikai gondolkodó egyik alapfogalma. Ennek a felfogásnak a jelentősége, relevanciája abban áll, hogy fordulópontot képez a hagyományos tapasztalatkoncepciókhoz viszonyítva, hozzájárult a modernizmus dualizáló, a megismerő szubjektumot objektumától különválasztó szemléletmódnak a meghaladásához. Dewey már a 20. század elején jelentős lépéseket tett a hagyományos, metafizikai gondolkodás ellenében egy holisztikus, komplex tapasztalatfogalom, illetve egy újszerű, interakción alapuló eszmeiség kialakítása irányába. Tehát egyrészt azt tartottam érdemesnek vizsgálat alá venni, ahogyan Dewey újragondolta a tapasztalat fogalmát, valamint azt is, ahogyan a tapasztalat működ(tet)éséről értekezett az élet különböző területein.

Dewey a hagyományos filozófiák, illetve a természettudományos kutatások eredményeinek elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy szükségzerű tisztázni a tapasztalat jellegét és szerepét. Úgy látta, hogy a filozófia s az európai gondolkodás általában menekülni próbált a tapasztalat összetett mivolta láttán, egyrészt azért, hogy nem vették figyelembe a tapasztalatot, mint például a kartézianus iskola, vagy csak bizonyos vonatkozását ragadták ki a tapasztalatnak, saját filozófiai rendszerük szükséglete alapján.

* A szerző egyetemi adjunktus a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Pszichológia- és Neveléstudományi Karán.

Dewey műveit Jo Ann Boydston adta ki 37 kötetben 1969 és 1990 között a *The Collected Works of John Dewey* című kritikai kiadásban. A kiadás három részre tagolódik: korai művek – *The Early Works (EW)*, a közép időszak írásai – *The Middle Works (MW)*, illetve a késői művek – *The Later Works (LW)*. A szakirodalom ezt a kiadást tekinti az egyetlen hiteles változatnak, a tanulmányomban szereplő idézetek fordításai ennek a kiadásnak az alapján készültek, nem lévén más magyar fordításuk.

A tapasztalat komplexitását tisztázandó, Dewey néhány alapvető mozzanatot hangsúlyozott. Először is úgy vélte, hogy a tapasztalatban van valami objektív, amit tapasztalunk, ami a szubjektumtól különbözik. A tapasztalunk tárgya a természet, a környezet, mindazok a dolgok, amiket megtapasztalunk. Vannak kezdetleges, közvetlen tapasztalatok, melyekben az elemek rendezetlenül, heterogén módon jelennek meg, és vannak valódi, megismeréssel járó tapasztalataink, amelyek anyaga egységes, integrált. Dewey elgondolásában a tapasztalat ún. „kétcsövű” fogalom, amely ember és környezete közötti interakció folyamatára és tartalmára egyaránt vonatkoztatható. Egy interakció akkor válik tapasztalattá, ha a tapasztaló szubjektum tanul belőle, következményei vannak későbbi cselekvéseiben is a tapasztaltaknak. A tapasztalat elemzésekor Dewey az elszenvedés és a tevés közé helyezte annak jellegét, valójában a tapasztalat folyamán egyaránt teszünk és elszenvedünk, akárcsak a lélegzés: a be- és kilégzés egyaránt szükségszerű: „A tapasztalás olyan, mint a levegővétel, a be- és kilégzés ritmusához hasonló”.¹ Dewey megfogalmazása rendkívül szemléletes, ezzel is a szervezet és környezetének organikus egységét hangsúlyozta, s megszüntette egyik vagy másik kiemelt státusát. A tapasztalat prospektív jellegű, előrevetíti azt, ami következik, az ismeretlen fele mutat, s ily módon a jövővel teremt kapcsolatot. Olyan folyamat, amely során felhalmozódnak az ember és környezete interakcióiból származó élmények, s ennek során az egyén visszafordíthatatlanul átalakul.

Dewey a tapasztalat elemzésekor két szintről beszélt: az elemi szintű, elsődleges tapasztalatról és a másodlagos, reflektív tapasztalatról. Az elsődleges tapasztalat anyaga feldolgozatlan, csiszolatlan nyersanyag, míg a reflektív tapasztalaté kidolgozott, kifinomult, származtatott ismeretanyag. Ez utóbbi annak köszönheti csiszoltabb mivoltát, hogy létrehozásában a rendszerezett gondolkodás is közbelép. A kettő közötti különbségre Dewey a következőképpen világított rá: „a különbség a minimális reflexió eredményeként létrejövő tapasztalat és a folyamatos, szabályos reflektív kutatás következtében előálló tapasztalat között lép fel”.² Ezt az utóbbi, komplexebb tapasztalatot a tudományok és a filozófia dolgozzák ki, de a reflektív tapasztalat eredményeinek tesztelésekor a tudósok visszatérnek az elsődleges tapasztalatokhoz, elmentében a filozófusokkal, akik rendszerint elmulasztják az elméleti szférából visszautalni az elsődleges tapasztalat fele, nem tartván relevánsnak ezt a mozzanatot. A másodlagos tapasztalat voltaképpen az elsődlegesnek a jelentését hivatott tisztázni, értelmezni, magyarázni. Absztrakciók és általánosítások

¹ Dewey, John: *Art as Experience*. LW, 10, 62. „Experiencing, like breathing is a rythm of intakings and outgivings.”

² Dewey, John : *Experience and Nature*, LW 1. 15. „[...] the distinction is one between what is experienced as the result of a minimum of incidental reflection and what is experienced in consequence of continued and regulated reflective inquiry.”

révén, az elsődleges tapasztalat ismeretlen elemeinek jelentésbeli gazdagságának elemzése által, a részek felfedezése és egészbe való reintegrációja nyomán jutunk el a teljes szituáció megértéséig. Az elsődleges és másodlagos tapasztalatok között oda-vissza út van, egymást kölcsönösen értelmezik. Dewey a túlzott intellektualizálás veszélyeitől próbálta megóvni a gondolkodást, hangsúlyozva, milyen alapvető jelentősége van mindkét tapasztalati szintnek, így annak is, hogy a már letisztult gondolatoktól visszatérjünk az elemi tapasztalatok gazdagságához. A kétfajta tapasztalat elhatárolása relatív, hiszen konkrét és elvont közötti határ az egyén intellektuális fejlődésének függvénye: bizonyos, konkrét, egyszerű dolgok valamikor még ismeretlenként jelentek meg az egyén számára, majd rendszerbe kerültek és nem problematikusak többé. A két tapasztalat közötti határ tehát átjárható, dinamikusan változó, individuumsfüggő. Dewey a természet és tapasztalat kapcsolatát különösen problematikusnak látta, mert szerinte a filozófiai hagyomány mindent megtett a természet és ember különválasztása érdekében, a tapasztalatot a nem természeti vagy empíria fölötti folyamatként értelmezve. A tapasztalatot Dewey szerint nem lehet és nem szabad elszigetelni a természettől, hiszen éppen általa lehet a természet lényegébe mélyebben beelátni: „[...] a tapasztalat egyaránt a természetről szól, és a természetben van. Nem a tapasztalat az, amit megtapasztalunk, hanem a természet – a kövek, a növények, állatok, betegségek, az egészség, hőmérséklet, elektromosság és így tovább”.³ A tapasztalat természeti és benne van a természetben. Az ember nem természetfeletti és a természet nem emberfeletti, a tapasztalat és természet egymást kiegészítik, csakis egymás által értelmezhetők. A tapasztalat az élő szervezet és környezetének interakciója, az emberek a természetben léteznek, a benne-valóság Dewey számára különösen hangsúlyos. Nem úgy létezőnk a természetben, mint „golyók egy dobozban” vagy „pénzermék a zsebben”⁴ – itt nem egyszerűen lokációról van szó, hanem interakcióról, tranzakcióról, amelyben az ember a környezete által létezik, speciális folytonosságban áll vele, ha szakadék jelenik meg a kettő között, az élőlény megszűnik létezni. Dewey rámutatott arra is, hogy a természet folyamatosan csapdákat és nehézségeket is állít az ember elé: „a világ kockázatok színtere, bizonytalan és instabil”⁵ – a természetből eredő veszélyek véletlenszerűen és váratlanul csapnak le ránk. Ezért elődeink nagyon sokszor védtelenül álltak e csapások előtt (földrengések, betegségek stb.). Az emberiség két, alapvetően különböző, ellenőrzési módot dolgozott ki a természettel kapcsolatban: a vallásos és a tudományos kontrollt. A vallá-

³ I. m. 12. „[...] experience is *of* as well as *in* nature. It is not experience which is experienced, but nature – stones, plants, animals, diseases, health, temperature, electricity and so on”.

⁴ I. m. 224.: „marbles in a box” or „coins in a pocket”.

⁵ Dewey, John: i. m. 43.: „the world is a scene of risk, it is uncertain, unstable”.

sos felfogása a világnak elítélte a kutatást, feltalálást, az anyagi világba való beavatkozást, a tudományos, technikai felfogás viszont első szakaszaiban durva és invazív volt. Dewey hitt a tudományos kutatás önmagát javító jellegében, és úgy vélte, hogy a természeti világgal szemben is valamiféle egyensúlyra kell törekedni, mert éppoly veszélyes megadni magunkat a természetnek, mint megpróbálni legyőzni azt.

A vallási, a tudományos és a művészeti tapasztalat

Dewey vallásos neveltetése ellenére nem tekinthető vallásos gondolkodónak a hagyományos értelemben. Viszonylag hamar elvesztette bizalmát az egyház problémamegoldó képességében. Elismerte, hogy a vallásosság az emberi létezés fontos aspektusa, de bírálta az egyház idejét múlta gyakorlatát, s a rekonstrukció szükségességét hangsúlyozta ebben a szférában is. A múltban a vallás képes volt csoportokat közösséggé alakítani, integráló, morális szerepet játszott. Az emberek nem csatlakoztak vallási csoportjaikhoz, hanem beleszülettek a közösségekbe, amelyeknek egysége és hagyományai a vallási rítusok által voltak reprezentálva. Dewey az egyház igazi problémáit nem a templomba járók számának csökkenésében látta, hanem az egyháznak az irányító, integráló erejének az elvesztésében. A közösségi szellem és a valós áhítatosság helyett csak a külsőségeket, ceremóniákat biztosító egyház nem találja régi helyét a társadalomban, ezért megérett a helyzet a vallás emancipációjára, hitelességének visszaszerzésére. Dewey úgy látta, hogy az egyházak intellektuális teljesítményüket illetően csődöt mondtak azáltal, hogy dogmatikusan állították: egy speciális igazságot birtokolnak és efelé egy nagyon keskeny út vezet. A tudományos diskurzus a 20. század elejére nyilvánossá és nyitottá vált, eközben a vallásos nézetek doktrínái kizáróak és behatárolóak maradtak, s amennyiben bárki is törekedne a vallási diskurzust nyitottabbá tenni, azt szentségtörőnek tekintik. Egy másik intellektuális csőd Dewey szerint az, hogy a meg nem válaszolható kérdésekre a vallás kényelmesen, természetfeletti erőkre hivatkozva ad választ. „Annak a feltételezése, hogy csupán természetfeletti instanciák képesek a dolgokat ellenőrzés alatt tartani, biztos módszer a problémák megoldásnak késleltetésére.”⁶ Ahelyett, hogy a vallásos tapasztalat az érzelmileg megdöbbentő, megható dolgokat tárná fel, a tudomány megválaszolatlan kérdéseire próbál spekulatív válaszokat adni. Dewey úgy gondolta, hogy a vallás szerepe az emberi értékek felfedésében, az emberi kapcsolatok elősegítésében, az élet és halál kérdéseivel való szembesülés

⁶ Dewey, John: *A Common Faith*. LW 9, 51 „The assumption that only supernatural agencies can give control is sure method of retarding this effort of solving problems.”

megkönnyítésében állhat, semmiképp sem a természeti világ meg nem fejtett rejtélyeinek megválaszolásában.

De az egyház nemcsak intellektuális csődöt mondott, hanem – és ez Dewey szerint sokkal súlyosabb – erkölcsi csődöt is. A kereszténység a kezdetekben forradalmi változásokat ígért és követelt, ma már a gazdasági, politikai és más nemzetközi intézmények, a fennálló rend védelmezőjévé vált. Szintén súlyos probléma, hogy sok esetben maguk az egyházak generálják a konfliktusokat, az egyesítő, szolidaritást szorgalmazó tevékenységek helyett megosztó, egymással versenyző egyházi csoportokat láthatunk. „Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a történelmi kereszténység elkötelezte magát a bárányok juhoktól, az üdvözültek az elveszettektől és a kiválasztottak a tömegetől való különválasztása mellett”.⁷ Mindezek ellenére Dewey hitt a vallásos tapasztalat rekonstrukciójában, olyan új szimbólumok teremtésében, melyek megérintik az embereket és új intézmények kialakításában, melyek valóban képviselik az emberek vallásos érzelmi igényeit.

Dewey szerint a vallásosság nem a természetfeletti vel való kapcsolatban merül ki, sokkal inkább azt tekinti vallásos cselekvésnek, amit egy ideál érdekében teszünk, akadályokat elhárítva, félelmeket legyőzve, csupán azért, mert hiszünk egy cél örök érvényű értékében. A hit nem a tudás helyett áll, nem a dolgok alakulásának előrelátásában van szerepe, sokkal inkább olyan vitális energiákat mozgósít, amelyek az emberi szolidaritást irányítják. Amennyiben a vallásosság a mindenkor jó érdekében tett erőfeszítést jelenti, annyiban nem egy speciális tapasztalatról van szó, hanem minden emberi létezés folyamatának részeként értelmeződik, mindenféle tapasztalat részévé válik.

Isten fogalmát a különleges Létező fogalmával helyettesíthetjük, a mindenható király trónolása, uralma Dewey szerint már nem felel meg a demokratikus közegben élő emberek igényeinek. Isten az emberi vágyainkból és cselekvéseinkből fakadó ideális célok egysége, összességének megtestesítője lehet – „az összes ideális cél egysége, mely vágyakozásra és cselekvésre ösztönöz”.⁸ Vagyis Dewey számára Isten lehet a még széteső energiák egyesítője: irányíthatja, beindíthatja, lelkesítheti az embereket, megvilágíthatja értelmüket, fűtheti érzelmeiket. Dewey szerint vagy elvetjük a hagyományos istenképet, vagy olyan istenfogalmat alakítunk ki, mely természeti és emberi terminusokkal jellemezhető, szoros összefüggésben áll emberi létezésünk szükségleteivel, értékeink perspektívájával. A vallás, ezek szerint, a dogmatizmus helyett kérdező, hipotetikus, természetire irányuló magatartásával nyerheti vissza régi szerepét, hitelességét a társadalomban.

⁷ I. m. 55. „It is impossible to ignore the fact that historic Christianity has been committed to a separation of sheep and goats, the saved and the lost, the elect and the mass.”

⁸ I. m. 29.: „the unity of all ideal ends arousing us to desire and actions”.

Dewey vallás és tudományok összehasonlításakor megállapította, hogy mindkettőt valamilyen formában az embereket zavaró bizonytalanságok hívták létre, de míg a vallás legyőzni próbálja a kétségeket, a tudomány elismeri, mi több, élvezi azokat, mert azok produktívan előre mozdíthatják kutatásait. A tudományos problémamegoldás nem áll távol a mindennapitól, fokozati különbségről beszélhetünk csupán, állítja Dewey. „A tudományos témák és eljárások a józan ész problémáiból, módszereiből alakulnak ki”⁹. A mindennapi gondolkodás individuálisan és sztereotip módon operál, nem bontja fel a problémát, ezzel szemben a tudomány aprólékosan elemzi a dolgokat és a köztük levő relációkat. A tudomány az állandó, ismétlődő következményeket kutatja, gazdaságosan és mélyrehatóan mutatja be a vizsgálat tárgyainak minőségét, biztosít felettük egy bizonyos uralmat, mely a különböző szituációk megoldására szolgál. A tudományos elmélet hipotézis, melyet akkor érdemes megtartani, ha a konkrét tapasztalat igazolja, érvényesíti.

Dewey, hűen kora szellemiségéhez, szorgalmazta a tudományok alkalmazásának kiterjesztését az emberi élet minden területére, de nem vált a tudományimádat áldozatává. A tudománynak életcéljaink felülvizsgálata is feladata. Gondolkodásunkat fel kell szabadítani a hagyományok és a múlt terhe alól, ami azt is jelentette, hogy a deduktív következtetések, végső igazságok helyébe a kutató, önreflektív, kultúrákon átívelő tanulmányokat helyezzük, a kutatási módszerek, ellenőrzési módok, értékelések előtérbe kerülnek. A tudományos módszer Dewey álláspontja szerint olyan módszer, mely „működésében önmagát javítja és tanul a kudarcokból, sikerekből egyaránt.”¹⁰ Úgy vélte, hogy a tudományos tapasztalat az eddigiekben túl nagy hangsúlyt fektetett a tényekre, a végkövetkeztetésekre, a felfedezésekre, és mellőzte a tudományos kutatás lényeges, inherens tényezőit: a kutatás logikáját, folyamatát, az ítéletalkotás módját. Szerinte a kognitív következtetések értéke nagyban függ az alkalmazott módszertől. A tudományos módszert olyan technikának tartotta, mely segítségével a kételyt produktívvá lehet változtatni, bizonyos kutatás műveletévé alakítva azt. Ugyancsak fontos szerepe van – a módszer mellett – a tudományos attitűdnek. Negatív meghatározásban ez a rutinoktól, előítéletektől, dogmáktól, önérdektől való mentességet jelenti, pozitív megközelítésben Dewey ezen a kutatás, vizsgálódás, következtetés levonás iránti vágyat értette. A tudományos attitűd jellemzője, hogy nem csupán elfogadja, de jónak is tartja a kételkedést mint normális kihívást az emberi lény számára, vagyis „a tudományos módszer bizonyos szempontból olyan technika, mely által produktívvá tesszük a kételyt, átalakítva azt egy adott kutatás műveletei-

⁹ Dewey, John: *Logic: The Theory of Inquiry*. LW 12, 71–72. „Scientific subject-matter and procedures grow out of the direct problems and methods of common sense [...]”.

¹⁰ Dewey, John: *Reconstruction in Philosophy*. MW 12, 270.: „a method of knowing that is self-corrective in operation, that learns from failures as from successes”.

vé”.¹¹ A tudományos attitűd azt is jelenti, hogy meghallgatást nyernek mások véleményei is, illetve kritikát gyakorolunk saját véleményeinkről. A kooperatív intelligencia a közjóra irányul, a közösség értékelése a mindenkori kutatás fő kritériuma.

A megbízható tudományos igazság megszerzéséhez a türelmes, együttműködésen alapuló, kutatás vezet, ami megfigyelésekre, kísérletekre, reflexióra támaszkodik. Ennek ellenére, nincs biztos, garantált igazság. A tudományos eredmények mindig összetettek, olykor ellentmondásosak, de mindig személytelenek, ezért soha nem a tudomány a vétkes azért a jó vagy rossz célért, aminek a szolgálatába állították. „Talán nincs olyan eset, amikor tudományos felfedezés által elért jó ne lett volna rossz irányba terelve”.¹²

Erről a fennálló rosszról azok az emberi értékek felelősek, amelyek az alkalmazásáról döntenek, lehet szó nacionalizmusról, személyi szabadságról, engedmességről, egyszerűségről, demokráciáról. Dewey már a század elején megállapította, hogy nem egyszer a tudományt egyéni meggazdagodás érdekében használták fel, a közösség gazdagodása helyett, ez lévén a kapitalista, iparosodó társadalmak egyik provokációja, negatív megvalósítása. Elutasította, gyerekesnek nevezte azt a fajta animizmust, mely a gépeket, technológiát tekintette vétkesnek a tudomány által elkövetett visszaélésekért – a probléma nem a gép önmagában, hanem amit az emberek tesznek vele. Felelős magatartás és intelligens értékelés nélkül nem lehetséges megfelelően használni a technika vívmányait. Dewey ötvenéves munkássága során folyamatosan visszatért erre a témára, felhívta a figyelmet arra, hogy az a tudomány, amely tönkreteszi a hagyományos értékeket, azokat, amelyek újak generálására alkalmasak, az a tudomány az egész kultúrát illetően destruktív, s fontos feladatunk ennek megelőzése.

Dewey számára a tapasztalat fogalmán *belül* van a művészet is mint tapasztalat. Elsősorban a „belül” mivoltára kell utalnunk, hiszen Dewey egyik alap gondolata ebben a tekintetben a mindennapi és a művészeti tapasztalat különválasztásának megszüntetése, ahogy ő nevezte, a „múzeum-művészet” elleni harc. „A feladat visszaállítani a folytonosságot az olyan kifinomult és erőteljes tapasztalat között, mint a művészi tapasztalat, illetve a mindennapi események között, melyek olyan cselekvésekből és szenvedésből állnak, amit egyetemesen tapasztalatként ismerünk el.”¹³ A művészi tapasztalatok

¹¹ Dewey: *The Quest for Certainty*. LW 4, 182. „scientific method is, in one aspect, a technique for making a productive use of doubt by converting it into operations of definite inquiry.”

¹² Dewey: *Knowing and the Known*. LW 16, 373. „There is probably no case in which the good achieved by the invention of science has not been offset by some evil.”

¹³ Dewey: *Art as Experience*. In *The Essential Dewey*, 391. „This task is to restore continuity between the refined and intensified forms of experience that are works of art and the everyday events, doings and sufferings that are universally recognized to constitute experience.”

általában könyvek, képek, épületek formájában tárgyasulnak, s a szépségük által kiváltott csodálat okán az évszázadok során presztízst szereztek, konvenciók épültek körükük, ezért ma már az emberi tapasztalattól függetlenül kezelik őket. Az ókorban a művészetek a közösségi élet szerves részét képezték, Dewey szerint a Parthenon jó példa egy nagyszerű műalkotásra, mely esztétikai mivoltát az emberi tapasztalatban való részvétele nyomán nyerte el, s a templom maga nem elsősorban műalkotás, hanem az athéniak polgári érzéseinek kifejeződési formája: „a templom nem egy művészi alkotás kifejeződése volt, hanem egy polgári megemlékezés”.¹⁴ De az ősember tűzzel kapcsolatos élményei is hasonlóak, túlmenően a tűz hasznának felismerésén, az ősember sem maradhatott közömbös a tűz látványa előtt, felébresztette képzeletét, megmozgatta érzéseit is. A zene, a tánc valamikor a vallási rítusok természetszerű elemei voltak, a rajz még a barlangok falára festett rajzok is az önkifejezés eszközeit képezték, a szobrok épületek kiegészítői voltak, s a közösséget szolgálták, valamennyi a közösségi lét jelentőségteljes részei voltak, akárcsak a sport és a színjátszás is.

Ehhez képest főként az újkortól a művészi alkotásokat piedesztálra helyezték, galériákba, színházakba, gyűjteményekbe izolálták. A szellem és tárgyi megvalósulás kettősségét hangsúlyozó gondolkodás kiemelte a műalkotásokat a közösség életéből, különválasztotta a művészi tapasztalatot a mindennapitól. Dewey szerint a múzeumok és galériák a nacionalizmus és imperializmus emlékművei, vagyis annak a bemutatásai, hogy különböző uralkodók mit szereztek meg más nemzetektől. A kapitalizmus erőteljesen hozzájárult a művészeti alkotások múzeumokba száműzéséhez, annak a gondolatnak a megerősítéséhez, hogy ezek az alkotások nem a mindennapi élet részei, hanem az ún. „nouveaux riches” kiváltságai. Dewey szerint a tipikus műgyűjtő azonos a tipikus kapitalistával, aki úgy halmozza a műalkotásokat, mint a részvényeket. Ebben a kontextusban egyes műalkotásokat egyenesen a piacra „gyártanak”, akárcsak más termékeket, s a közösség helyett izolált (gazdag) csoportok vagy egyedek igényeinek a kifejezői. Az igazi művészek ennek láttán még határozottabban elzárkóznak, excentrikussá válnak, ami erősíti a művészet és mindennapok közötti nem kívánt szakadékot: „Egy különleges esztétikai individualizmus keletkezik. Ennek következtében a művészet termékei még erőteljesebben ezoterikus és független jelleget öltenek.”¹⁵

Bár Dewey tisztában volt azzal, hogy nem változtathatja meg a gazdasági, társadalmi kontextust, úgy vélte, hogy a művészetfilozófia dolga a fent említett szegregáció megszüntetésére, áthidalására javaslatokat tenni. Az esztétika

¹⁴ I. m. 392.: „the temple was an expression [...] not as a work of art but as a civic commemoration”.

¹⁵ I. m. 394. „A peculiar esthetic individualism results. [...] Consequently artistic products take on to a still greater degree the air of something independent and esoteric.”

számára is hasonló feladatot tűz ki, mint a filozófia összes többi területén: a szubjektum és objektum integrálását. A művészeti alkotás akkor a legsikeresebb, ha nem túlozza el sem az organizmus, sem a környezet szerepét, hanem ősegyiségbe foglalja az emberi tapasztalat gazdagságát. A művészeti élmény a mindennapi élet élményeiben csírájában fellelhető, mindkét esetben olyan szituációkról van szó, amelyek középpontjában egy különleges érzelm áll, amely az én leglényegét, mozgató energiáit jelenti.

Coleridge gondolatát parafrázálva Dewey is úgy vélte, hogy – akár egy vers olvasásakor – a fő mozgató nem a kíváncsiság, mely a végső megoldás keresésére sarkall, hanem az utazás maga, az odajutás kellemes tevékenysége („the journey itself”). Az esztétikai élmény ellenségének az unalmat tartotta, a konvencióknak való céltalan alávetettséget, a közvetlen, kaotikus, elemi tapasztalatok nem jelentenek esztétikai élményt. Dewey szerint csak két esetben nem jöhetnének létre művészi alkotások: ha egy teljesen harmonikus, tökéletes, változatlan világban élnénk, vagy – ha ellenkezőleg – egy olyan világban, melyben a sorozatos változások folyamatában az értékek nem kumulálódnának. De a mi világunk e kettő között van, az egyensúly keresésének és megtalálásának állandó egymásutániságát tapasztaljuk, a kettő közötti feszültség, átmenet olyan érzéseket generál, mely a művészi alkotás alapja. A művészet azt a pillanatot celebrálja, amikor a múlt megerősíti a jelent, de a jövő még nem nyugtalanít, s olyan egységet tapasztalhatunk a környezettel, mely által valóban érezzük, hogy élünk. A művészet tulajdonképpen ebben is különbözik, Dewey koncepciójában a tudománytól: a művészet a pillanatnyi stabilitás, egység, letisztultság megtalálásáról szól, míg a tudomány az egyensúly felbontására törekszik, a konfúzió, a kétely élteti.

A morális tapasztalat

Dewey felfogásában¹⁶ az erkölcsi problémák is az ember és természeti környezete közötti kapcsolatba gyökereznek, naturalisztikus jelleget öltenek. A viselkedés természetre tett hatásai alapján dönthetjük el a cselekvés morális vagy immorális mivoltát. Az erkölcsi erőfeszítések hozzákapcsolása a természet változó világához azt is jelzi, hogy Dewey az értékeket is folyamatos átalakulásban látta. A moralitás szorosan összefügg társas mivoltunkkal is, hiszen minden erkölcsi kérdés az együttélésre vezethető vissza. Az emberi cselekvések értékelésekor azt kell figyelembe venni, hogy milyen hatással vannak a közösség életére, minden tettünk visszahat ránk, ezért megfontolandó, hogy mit követünk el embertársainkkal. Fokozatosan tanuljuk meg, mit jelent felelni tetteinkért: nyelv és képzelet útján kivetíthetjük cselekedetünk következményeit a többiek számára, előfeltételezhetjük, milyen reakciókat várha-

¹⁶ Dewey: *Human Nature and Conduct*. MW 14, 164.

tunk el a környezettől, s ez az előre-tudás jelenti tulajdonképpen az erkölcsi tudatosság kialakulását. Az egyén szempontjaiból indul ki, de a cél Dewey számára a közösség jóléte. Ezért Dewey több kritikusa, így Santayana szerint is¹⁷ a filozófus feloldja az egyént szociális funkcióiban. Az ilyen jellegű kritikákkal szemben James Campbell álláspontját fogadom el, miszerint Dewey nem vak és nem érzéketlen az egyének diverzitását, vagy éppenséggel személyes fájdalmait illetően, de számára a legfőbb tét mindig az maradt, ahogyan az egyének sokféleségét a közösség szolgálatába lehet állítani. „Nem vallott kudarcot az emberi lény fájdalmainak felismerésében és értékelésében, de a hangsúlyt mindig az ezekre adott lehetséges válaszainkra fektette, arra, ahogyan mi előmozdíthatjuk a köz javát.”¹⁸

Morális kérdésekben a jövő ismét elsődlegességet élvez Dewey koncepciójában: a múltat nem lehet megváltoztatni, de alakítani tudjuk a jövőt. A múlt tapasztalatai jelentőséggel bírnak, amennyiben eszközként és nem célként gondolunk rájuk, amennyiben eligazítanak a jelen dolgaiban. A régi szabályok csak hipotetikus jellegűek, akkor maradhatnak fent, ha a következményeik ellenőrzöttek és működőképesnek bizonyultak az egyén számára. A hipotetikus működő, reflektív moralitás a véleménykülönbözőséget is implikálja, nyitottságot követel mások erkölcsi „hibáival” szemben. A hagyományos erkölcs konformitást várt el egy feltételezett helyes erkölcsi kóddal szemben, a reflektív moralitás vállalni tudja a felmerülő különbségeket. A tolerancia nem a közömbös magatartásban rejlik, hanem a pozitív reflexióban, a másság kutatásában, az újszerű morális kísérletekben. Pluralizmus, experimentalizmus képezik Dewey etikájának kulcsfogalmait. A másik ember erkölcsi döntéseiben meglátni a tőlünk különböző, mégis hasonlóan kísérletező, legjobb változatokat kereső morális lényt, ez jelenti az igazi toleranciát, s az igazi szabadság éppen e sokféleség kifejezhetőségében rejlik. A morális kutatás egy másik sarkalatos kérdése a célok és eszközök viszonya. Dewey számára ezek egyazon realitás két kifejezését képezik, a szétválasztásuk alapvetően helytelen. A kívánt célok és a használt eszközök egymástól függenek, egymásba érnek - a pillanatnyi cél a későbbiekben eszközzé válik, végső cél nem létezik. A kilátásba helyezett célt szükséglet, konfliktus vagy hiány hatására dolgozzuk ki, s megmutatják a probléma megoldás irányát is, s mint ilyen, a céloknak mindig eszköz-létük is van egy szituációban. Dewey összekapcsolta a reflexiót a moralitással, de nem gondolta úgy, hogy ettől az erkölcsi döntések könnyebbnek tűntethetők fel, csupán reflektív, öntudatos jelleget öltenek.

¹⁷ Santayana: *Dewey's Naturalistic Metaphysics*. LW 3, 371.

¹⁸ Campbell, James: *Understanding Dewey*. 54. „He does not fail to recognize and appreciate the pains of human living, but his emphasis is always on our potential response to them, on how we might advance the common good.”

„Minden erény és rossz szokás olyan habitus, mely objektív erőket foglal magában”¹⁹ – vagyis habitusaink társadalmilag determináltak. Dewey számára rendkívül lényeges volt újra és újra kiemelni, hogy az egyén nem „morális vákuumban” alakítja ki habitusait, „a jellem mindig megosztott”²⁰ – a társadalom mindig felelős az egyén által elkövetett jóért és rosszért. A nevelés szempontjából is fontos Dewey elgondolása: „nem változtathatjuk meg a habitusokat közvetlenül. De megváltoztathatjuk közvetve, a körülmények változtatása révén”.²¹ Vagyis hosszú távon a nevelőnek van lehetősége változtatni a nem megfelelően kialakult habitusokon, de ez egy összetett, nagy odafigyelést és (pedagógiai) szakértelemet igénylő feladat. Tehát az egyén számára a habitusok képezik a hatékonyság, szervezethez, folytonosság – a rend és értelem lehetőségét, a társadalom számára a szokások töltik be ezt a funkciót. A habitusok mélyen bennünk rejlő cselekvéshez szükséges eszközök, amelyektől nehezen tudunk szabadulni, legjobb esetben tudatosítjuk hatalmukat felettünk. Nem az értelem és habitusok konfliktusáról kell beszélnünk Dewey meglátásában, hanem az értelmetlen és az intelligens habitusok elkülönítéséről. A társadalmi habitusok azok a szokások vagy a hagyományok, amelyektől szintén lehetetlen teljességgel megszabadulni, csakis a szokások szelektációját vállalhatjuk. A szokások fennmaradnak, mert az egyének saját habitusait az őket megelőző szokásokra építik. Az emberek éppúgy öröklök közösségüktől az erkölcsiséget, mint a nyelvet. A viselkedést mindig a szociális közeg befolyásolja – az egyének hitei, érdekei, értékei, felfogása a szociális kontextus befolyása alatt állnak, beleértve a kultúra nagy szövegeit is. Ha tudatosítjuk a környezetünk ilyen jellegű hatását, akkor megalkothatjuk saját habitusainkat, rekonstruálhatjuk környezetünket. Dewey szempontjából a viselkedés morális és szociális vonatkozásai azonosak. Ha magunkkal akarunk törődni, akkor törődnünk kell a világgal, de ahhoz, hogy törődhessünk a világgal, magunkkal kell törődnünk. A társadalomkritika és a másokkal való törődés a kulcsa a szabadságunknak és az önmegvalósításunknak, önmegalkotásunknak. A hagyományos társadalmakban a szokásokat egyben morálisnak és megkérdőjelezhetetlennek tartották, ma már nem lehetséges a szabályok abszolutizmusa, de éppen olyan problematikus a minden létező érték és szabály elvetése. Dewey megoldása folytonos növekedés elvében rejlik, amely során az emberek megőrzik ugyan a hagyományok egy részét, de tovább is gondolják, alakítják azokat. „A múlttal szembeni alázat nem öncélú, nem magáért a múltért történik, hanem a jelenért, hogy biztosíthassunk egy még jobb jövőt.”²²

¹⁹ Dewey: *Human Nature and Conduct*. MW 14, 16. „All virtues and vices are habits which incorporate objective forces.”

²⁰ I. m. 17.: „conduct is always shared”.

²¹ I. m. 19.: „We cannot change habit directly. But we can change it indirectly by modifying conditions [...]”

²² Dewey: *Human Nature and Conduct*. MW 14, 19. „Piety to the past is not for its own sake

A morális tapasztalat egyetlen legitim kritériumának Dewey a növekedést tartotta: „jelentős tényezővé a növekedés, javulás folyamata, a fejlődés válik”.²³ A morális cél nem végpont vagy határ, hanem a növekedés, tökéletesedés folyamata, azaz az élet értelme. A növekedés célja nem egy határpont, amihez el kell érnünk, hanem az aktuális helyzet cselekvő átalakítása. A jó ebben az érési, kifinomulási folyamatban rejlik. A morális növekedés nem előfeltételez semmilyen ideális énképet, amit el kell érnie az individuumnak, a fejlődés az önmegvalósítás rekonstruktív folyamata. Itt arról van szó egyrészt, hogy a tökéletlen emberi lény mindig betölthet üroket saját hiányos mivoltában, illetve lehetséges fejlődési irányok sokasága közül választhat, gazdagítva saját világmegértését.

Dewey úgy vélte, hogy majd minden etikai probléma a társas életből eredeztethető, ezért „a személyes moralitásról át kell irányítanunk a figyelmet a szociális moralitásra”.²⁴ Az értékes élet a jó kutatására irányul, melyet az interakcióra, kooperációra alapuló együttlét tesz lehetővé. Dewey olyan működőképes morálfilozófia kidolgozását szorgalmazta, amely szemben áll a hagyományos nézetekkel, vagyis nem előre meghatározott, végleges értékekkel operál. A megfelelő etikai szemlélet a jövőbeli lehetőségekre koncentrál, mivel az értékek dinamikus entitások, s ezeknek mindig a jövőre kell vonatkozniuk. A cél a jövőbeni lehetőségek mérlegelése, a múlt csak annyiban fontos, amennyiben eszközt, nem finalitást látunk benne. Dewey nem azt javasolta, hogy hátat fordítsunk minden múltbeli erkölcsi szabálynak, viszont arra figyelmeztetett, hogy ezeket hipotetikusnak, nem pedig véglegesnek kell tekinteni, rendkívül fontos „tisztességesen tudomásul venni az erkölcsi szituációk bizonytalan mivoltát és az erkölcsi mércék szabályainak hipotetikus jellegét, mielőtt érvénybe léptetnénk őket”.²⁵ Amennyiben nincsenek időt álló, örökkévaló értékek és szabályok, hanem a körülmények hatására alakulnak, fejlődnek, úgy az is nyilvánvaló válik – Dewey szerint – hogy a világot rendkívüli morális sokféleség jellemzi. Ennek következtében a toleranciánknak is nagymérvűnek kell lennie, őszintén el kell fogadnunk mások morális döntéseit, szabályait, még ha idegenkedünk is tőlük. Bízott abban, hogy ha toleránsan gondolkodunk mások erkölcsi döntéseiről, akkor a másik ember hozzánk hasonló kísérletezőnek fog feltűnni, a demokratikus módszer plurális szellemében.

nor for the sake of the past, but for the sake of the present so secure that it will create a yet better future.”

²³ Dewey: *Reconstruction in Philosophy*. MW 12. 181.: „[...] the process of growth, of improvement and progress becomes the significant thing.”

²⁴ Dewey: *Ethics*. LW 7, 318.: „[...] we must change our focus from personal to social morality.”

²⁵ Dewey, MW 8, 44.: „the honest acknowledgement of the uncertainty of the moral situation and of the hypothetical character of all rules of moral mensuration prior to acting upon them”.

Dewey tehát a növekedés által magyarázta az emberi természetet, az emberi szükségleteket. A növekedés, a fejlődés a morális élet legszignifikánsabb eleme. Minden morális aktusnak kihatása van az egyénre, a már létező énünk alakítja a jövőbeli énünket. Ha egy bizonyos tárgyat választunk egy másik helyett, azáltal azt a személyt is választjuk, aki lenni fogunk. Vannak olyan tetteink, amelyek gyöngítik énünket, mások viszont megerősítik, kiteljesítik, harmonikussá teszik az ént, pozitívan hatnak rá. A morális tapasztalat, akárcsak minden más partikuláris tapasztalat értékelésekor két tényezőt kell figyelembe venni: a tapasztalat folytonosságának elvét és az interakció elvét. Az előbbi értelmében minden tapasztalat átvesz valamit abból, ami volt és hozzáad valamit ahhoz, ami következik – longitudinálisan működik. A második elv azonos szerepet tulajdonít az objektív, külső, illetve a belső feltételeknek, a szituáció környezeti, illetve individuális aspektusainak, azt vizsgálja, hogy az egyén és környezet interakciója tágítja vagy beszűkíti-e a világot. Az egyén növekedése önmagában nem elegendő, az általános növekedést is kell szolgálnia. Az emberek társas lények, így nem csupán az a kérdés, hogy milyen ént alakítanak ki, hanem az is, hogy milyen világot teremtenek maguknak. A morális növekedés társadalmi folyamat, mert az egyén alakulása szervesen összefügg a közösség fejlődésével. Dewey ezt a fejlődést spirálszerűen képzelte el²⁶ a társadalmi szokások ráébredésének az egymástól való függés tudatára és ez a tudatosság olyan tetteket eredményez az egyén részéről, amelyek jobbbá teszik a társas környezetünk kapcsolatait és így tovább, a végtelenségig. A társadalmi növekedés ily módon ráébredt az ember társaival és természettel való kapcsolatainak végtelenségére, s természetszerűen az ezzel járó felelősségre.

Dewey a morálisan jó döntés elemzésekor az „ízlés” kifejezést részesítette előnyben: „az ízlés kialakítása alapvető dolog, bárhol, ahol értékekről van szó, legyenek azok intellektuális, esztétikai vagy morális értékek”.²⁷ Az ízlés nem a hétköznapi értelmezésben jelenik meg nála, nem a véletlenszerű kedvtelésekre utal, hanem a dolgok minőségéről kialakított olyan vélekedésekre, amelyek legmélyebb érdeklődésünket irányítják, szabályozzák. Így alakul ki az ízlésünk az intellektuális, esztétikai vagy morális értékekre. Az ízlés kialakítása Dewey számára az értelem és tapasztalat interakciójának folyamata: olyan kutatás, tesztelés, tanulás, mely növekedéshez vezet. A jó ítélőképesség vagy ízlés kialakítása képezheti az ember számára a legmagasabb rendű feladatot, amelyet a tapasztalatokkal való szembesülésekor kaphat.

A különböző ízléssel, érdekekkel rendelkező egyének és csoportok szabad és méltányos interakciója Dewey meglátásában azért volt fontos, mert ezáltal fedezhetnek fel az emberek olyan megoldási lehetőségeket, amelyek

²⁶ Dewey: *Human Nature and Conduct*. MW 14, 225.

²⁷ Dewey: *The Quest for Certainty*. LW 4, 209. „The formation of taste is the chief matter wherever values enter in, whether intellectual, esthetic or moral.”

az érintett feleket egyaránt foglalkoztatják. Minden lehetőséggel, életmóddal szemben őszinte odafigyelést kell tanúsítani, még akkor is, ha ezek közül többet is elutasítunk végül vagy számunkra nem megfelelőnek ítélünk. Ha az ilyen típusú kutatás hiányzik, akkor bizonyos érdekek intézményesülnek, és ez különösen veszélyes. Az izolacionizmus csökkenti a szabadságot, mert meggátolja az alternatívák elgondolásának lehetőségét, a szabad akarat és cselekvés lehetőségét.

Látható, hogy Dewey tapasztalatról szóló textusai milyen sokféleképpen lépnek fel a modern, kartézianus és empirikus filozófiai hagyomány szélsőségeivel szemben, elutasítva azt a szubjektumkonceptiót, amely a gondolkodó alanyt az objektív világtól függetlenül gondolta el, mintegy érintetlenül a külvilág hatásaitól. Dewey tapasztalatfogalma megkísérelte a hagyományos filozófia következményeit, a szolipszizmus, realizmus és idealizmus korlátait meghaladni, és a tudatos individuumot környezetével folyamatos interakcióban, egymás meghosszabbításaként, természetbe ágyazottan fogta fel. A tiszta szubjektum eszméje mellett a bizonyosságra való törekvést is elutasította, úgy vélte, nincs egyetlen véglegesen igaz mondatunk, tapasztalatunk, értékünk sem a világról—ez a fallibilista szemléletmód felülírta a 19. századig domináló elképzeléseket. A megismerő lény olyan kapcsolatban van a világgal, mint más, környezetéhez alkalmazkodó élőlény. A tudás nem megfigyelés, hangsúlyozta Dewey, hanem alkalmazkodás a világhoz, nincs lényegi igazság, csak folyamatok vannak, melyek kifejezik a természetben és természettel való összecsapás sikerességét. Az igazságról a jövőben derül ki, hogy a környezethez való alkalmazkodásban sikeres-e vagy sem. A hagyományos empirizmus Dewey meglátásában az eszméket nem a tapasztalathól szerezte, hanem a tapasztalatba vetítette ki, noha egyértelmű számára, hogy a kreatív empirikus gondolkodás a tapasztalathól szerzi eszméit. Az eszmék válaszok a tudaton kívüli dolgokra, s ahogyan a világgal való konfrontációnk változik, úgy az igazságok is változnak, ezért az igazság nem lehet más, csak megoldás a jelentkező problémákra, semmiképp sem időn kívüli elvek megtestesítője.

Ha a huszadik század vége, az ún. (poszt-)posztmodern kor a Nagy Elbeszélésekről, a metafizikáról való lemondás kora, amikor a gondolkodók úgy próbáltak jelentést teremteni, hogy elvetették a transzcendens támpontok meglétének gondolatát, akkor joggal gondolhatjuk, Richard Rorty nyomán,²⁸ hogy Dewey több évtizede ott áll már annak a dialektikus útnak a végén, melyet a késő posztmodern filozófiái jóval utána jártak be.

²⁸ Rorty, Richard: *The Consequences of Pragmatism*. Minnesota Univ. Press, 1982, xvii–xix.